

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature

[Cilt/Volume: 8, Sayı/Issue: 3, Aralık/December 2024]

Botan Cudi EK MEN

<https://orcid.org/0000-0003-2212-1471>

Dr.

İstanbul

botanekmen@hotmail.com

Eski Türkçe Bir Atasözü: ört ıdguçı önjidün tönér

An Old Turkic Proverb: ört ıdguçı önjidün tönér

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Date Received: 15.10.2024

Kabul Tarihi | Date Accepted: 23.12.2024

Yayın Tarihi | Date Published: 30.12.2024

Atıf | Citation

Ekmen, B. C. (2024). Eski Türkçe Bir Atasözü: ört ıdguçı önjidün tönér. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 8(3), 1296-1313. <https://doi.org/10.34083/akaded.1567439>

Ekmen, B. C. (2024). An Old Turkic Proverb: ört ıdguçı önjidün tönér. *Journal of Academic Language and Literature*, 8(3), 1296-1313. <https://doi.org/10.34083/akaded.1567439>

Makale Bilgisi | Article Information

Değerlendirme Review Reports	Çift Taraflı Kör Hakemlik (İki İç Hakem+İki Dış Hakem) Double-blind. (Two External Referees)
Etik Beyan Ethics Statement	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur Ethical principles were followed during the preparation of this study
Etik Kurul Belgesi Ethics Committee Approval	Makale, Etik Kurul Belgesi gerektirmemektedir Article does not require an Ethics Committee Approval.
Katkı Oranı Beyanı Author Contributions	Yazarların çalışmadaki katkı oranları eşittir Author's contribution rates to the study are equal.
Etik Bildirim Complaints	adeddergi@gmail.com
Çıkar Çatışması Conflicts of Interest	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Benzerlik Taraması Similarity Checks	Yapıldı Yes - İThenticate
Telif Hakkı ve Lisans Copyright&License	Yazarlar, dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler. Bu çalışma Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası lisansı altında yayımlanır Authors publishing with the journal retain the copyright. This work is licensed under Attribution-NonCommercial 4.0 International

© Botan Cudi EK MEN | Creative Commons [Attribution-NonCommercial 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

Öz

Türkçenin en eski izlerini takip edebildiğimiz Eski Türkçe metinlerin Türk dili, tarihi ve kültürü için büyük bir önem taşıdığı bilinmektedir. Bu metinlerin büyük bir kısmı bugün Türkiye Türkçesine aktarılmış ve çeşitli yönlerden incelenmiş olsalar da araştırmalara devam edildikçe metinlerin dil ve kültür tarihimize ışık tutacak aydınlatılmamış birçok unsur içerdiği görülecektir. Çeşitli kalıp ifadeler, deyimler ve atasözleri ise bunların sadece bir bölümüdür. Bu çalışmanın öncelikli amacı da bu tarz bir ifadeyi çeşitli yönlerden inceleyerek ilgili ifadenin Türkçe söz varlığındaki yerini belirlemektir. Bu amaçla, Eski Uygurca İnsadi-Sutra metninin 228-229. satırlarında Sundarî adlı kızla ilgili bir öykünün anlatıldığı bölümde yer alan *ört ıdguçı öñidün töner* “Yangını çıkaran önce döner (kaçar).” atasözü, kullanıldığı bağlam çerçevesinde ele alınarak incelenmiştir. Çalışmanın giriş bölümünde atasözleri ile ilgili teorik bilgiler verildikten sonra Eski Türkçe metinlerdeki atasözleri üzerine yapılan belli başlı çalışmalardan bahsedilmiştir. İlgili atasözünün tespit edildiği metinle ilgili çeşitli bilgiler verildikten sonra da atasözünün imlasi ve okunuşuyla ilgili sorunlar ele alınmıştır. Atasözünün okunuşuyla ilgili Tezcan, Çağatay ve Zieme'nin görüşleri, metnin imlasi ve dönemin dil özellikleriyle birlikte değerlendirilerek çeşitli çıkarımlarda bulunulmuş ve atasözünün nasıl okunabileceği konusunda önerilerde bulunulmuştur. Daha sonra atasözünün yer aldığı bağlam analiz edilerek anlamı, iletisi ve kullanım amacı açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Eski Uygurca, söz varlığı, atasözleri, Sundarî Kız'ın öyküsü.

Abstract

It is known that Old Turkic texts, where we can trace the oldest traces of Turkish, are of great importance for Turkish language, history and culture. Although most of these texts have been translated into Turkish and analyzed from various aspects, as the research continues, it will be seen that the texts contain many unexplored elements that will shed light on our linguistic and cultural history. Various phrases, idioms and proverbs are only a part of it. The primary purpose of this study is to examine such an expression from various aspects and determine its place in the Turkish vocabulary. For this purpose, the proverb “ört ıdguçı öñidün töner [He who starts a fire returns first (escapes)]”, which appears in lines 228-229 of the Old Uyghur Insadi-Sutra text, in the section where the story of a girl named Sundarî is told, is analyzed within its contextual usage. In the introduction of the study, theoretical information about proverbs is provided, followed by a discussion of the main studies on proverbs in Old Turkic texts. After providing various information about the text in which the proverb was identified, the problems related to the spelling and reading of the proverb were discussed. Tezcan, Çağatay, and Zieme's opinions on the reading of the proverb were evaluated in conjunction with the spelling of the text and the language features of the period, various inferences were made, and suggestions have been put forward regarding how the proverb could be read. Then, the context in which the proverb appears was analyzed. Its meaning, message, and purpose of use were explained.

Keywords: Old Turkic, Old Uyghur, vocabulary, proverbs, Sundarî Girl's story.

1. Giriş

Atasözleri, Aksoy (1993, s. 37) tarafından “Atalarımızın, uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştırılan ve kalıplaşmış biçimleri bulunan kamuca benimsenmiş özsözler” şeklinde tanımlanmaktadır. Bu özlü sözleri meydana getiren sözcükler çoğunlukla temel anlamlarının ötesinde bir anlamla kullanılırlar. Bu sayede daha çarpıcı ve derin anlamlar kazanırlar. Dolayısıyla atasözleri ve atasözü niteliği taşıyan ifadeler, bir dilin anlatım yönünün ne denli güçlü olduğunu gösteren önemli öğelerden biri olarak kabul edilebilir. Bunun yanında, bir dilin tarihsel gelişimini gözler önüne sererek dilin zaman içerisinde ne gibi değişimlere uğradığı hakkında da birtakım ipuçları verir. Dillerin söz varlığının önemli bir parçası olan atasözleri, toplumun değerleri, inançları, sosyal yaşantısı yani kültürel mirasına da ışık tutar. Karaağaç’a (2018, s. 163) göre: “Sosyal hayattaki çeşitli olaylar; doğal değişimler, insanoğlunun durumu, meslek, umut, halk hayatı gibi konular; insanlık, davranış, karakter, eğitim ve öğretim gibi çeşitli konular, bütünüyle atasözlerinin kapsamı içindedir.” Buna göre, atasözlerinin birer dil malzemesi olmasının yanı sıra aynı zamanda toplumla derin bir ilişkiye sahip kültürel bir öge oldukları unutulmamalıdır. Öyle ki atasözleri incelendiğinde bir toplumun neyi doğru-yanlış veya iyi-kötü olarak değerlendirdiği açıkça anlaşılabilir; toplumu meydana getiren insanların sosyal yaşantısında karşılaştıkları sorunlarla nasıl ve ne şekilde başa çıktıkları rahatlıkla görülebilir. Bu bakımdan atasözleri toplum için bir kılavuz dahi sayılabilir. Yüzyıllar boyunca dilden dile dolaşan bu kalıp sözler sosyal yaşantıdaki deneyimlerin ve dünya görüşünün aktarılmasını, ayrıca içerisinde barındırdığı kültürel kodlar sayesinde toplumun kendi kimliğini korumasını sağlar. Bu bağlamda atasözleri hem dil hem de kültür açısından her daim araştırmacıların dikkatini çekerek incelemelere konu olmuştur.

1.1. Eski Türkçede Atasözleri

Türkçenin yazılı olarak tespit edilebilen ilk atasözlerine, Türkçenin en eski yazılı metinleri olan Orhon yazıtlarından itibaren tanıklık edebilmekteyiz. Örneğin, Tunyukuk yazıtı I. taş Güney 6-7. satırlarda yer alan *yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş yinçge erklig üzgeli uçuz yuyka kalın bolsar topulguluk alp ermiş yinçge yogun bolsar üzgülük alp ermiş* (Ölmez, 2015, s. 182) “Yufka olanı delmek kolaymış. İnce olanı koparması kolaymış. Yufka kalın olsa delmesi zormuş. İnce yoğun olsa koparması zormuş.” anlamındaki atasözü ile bir arada olmanın, birlikte davranmanın daha büyük bir güç getireceği öğütlenmektedir (Karahana, 2020, s. 37). Eski Türk yazıtlarındaki bu ve benzeri atasözlerinden bahseden birçok çalışma yapılmıştır. İlk çalışmalardan biri Caferoğlu’nun (1930) *Orhon Abidelerinde Atalarsözü* başlıklı çalışmasıdır. Yazıtlarda atasözü üzerine kurulmuş cümleler olduğuna dikkat çeken Tekin, *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk adlı* eserinde, yazıtlarda geçen atasözü niteliğindeki kısa ve etkili ifadeleri *atasözleri* başlığı altında ele almıştır (Tekin, 1998, s. 20-21). Ölmez’in (2009) *Tuva Atasözlerinden Seçmeler* başlıklı çalışmasının *Tarih Boyunca Türk Atasözleri* alt başlığında Eski Türk yazıtları, Eski Uygur metinleri ve Karahanlı Dönemi metinlerinde görülen bazı atasözleri anlamlarıyla birlikte vermiştir. Bu çalışmalarla birlikte Aksan’ın (2019) ve Karahan’ın (2020) çalışmalarında da

bilhassa Tunyukuk yazıtında görülen atasözleriyle ilgili incelemeler bulunmaktadır. Özcan'ın (2019) çalışmasında ise Orhon yazıtlarındaki atasözlerinin günümüzdeki olası karşılıklarına ilişkin incelemeler yapılarak yazıtlardaki atasözleri, Türkiye Türkçesindeki benzer atasözleriyle mukayese edilmiştir. Girgin'in (2021) çalışmasında da Orhon yazıtlarındaki atasözlerinin ilettikleri mesajlar dil ve kültür açısından incelenmiştir.

Köktürkçe dönemini takiben Eski Uygurca dönemi de en eski Türkçe atasözlerini tespit edebildiğimiz bir diğer dönemdir. Bugün hâlâ Türkiye Türkçesinde de kullanılan “avcı ne kadar hile bilse ayı o kadar yol bilir.” atasözü, Eski Uygur yazılı “Pelliot Chinois 2998 verso” belgesinde *kéyik neçe yol bilse avçı ança al bilir* (Hamilton, 1986, s. 94 [15-16. satırlar]); DLT'de *awçı neçe al bilse adıg ança yol bilir* (Ercilasun & Akkoyunlu, 2015, s. 30) şeklinde görülmektedir. Bu döneme ait yazılı metinlerdeki atasözleri geçmişten bu yana birçok araştırmacı tarafından tespit edilmiş ve incelenmiştir¹. Hamilton ve Bazin'in (1972) “Un manuscrit chinois et turc runiforme de Touen-houang, British Museum Or. 8212 (78) et (79)” başlıklı çalışmasında *Or. 8212 (78)* ve *(79)* numaralı Köktürk yazılı yazma parçalarda yer alan atasözleriyle ilgili önemli açıklamalar bulunmaktadır. Sertkaya (1983), Türkçenin en eski yazılı kaynaklarında görülen atasözlerini ele aldığı “Eski Türk Atasözleri Üzerine” başlıklı çalışmasında konuyla ilgili o döneme kadarki yapılmış çalışmaları da toplu bir şekilde göstermiştir. Arat'ın (1991) “Eski Türk Şiiri” adlı eserinde de *ata-sözleri* başlıklı bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölümde on dört atasözü ve bunların tercümesine yer verilmiştir. Daha güncel tarihli çalışmalara bakıldığında ise Nalbant'ın (2016) “IX.-XI. Yüzyıllar Arası Türk Dünyası Atasözleri Üzerine Bir Değerlendirme” başlıklı bildirisinde Eski Uygurca ve Karahanlı Türkçesi dönemine ait metinlerde tespit edilen atasözleriyle ilgili önemli değerlendirmelerin yapıldığı görülmektedir. Şen'in (2020) “Türkische Turfantexte VII'de Bulunan Atasözlerindeki Değerler Üzerine” başlıklı çalışmasında ise ilgili metinde görülen atasözleri “erdemlilik”, “dürüstlük”, “ileri görüşlülük” vb. sosyokültürel öğeler açısından ele alınmıştır. Bu çalışmaların yanı sıra Ekmen'in (2024) “Eski Türkçede Kalıplaşmış Dil Birimleri (Edimbilimsel Bir İnceleme)” başlıklı doktora tez çalışmasında, Köktürk harfli ve Eski Uygur harfli metinlerde görülen atasözleri, *edim bilimi* açısından ele alınarak *söz edimi kuramı* çerçevesinde değerlendirilmiş. İlgili atasözlerinin ardında yer alan iletilerin neler olabileceği gösterilmiştir. Eski Uygurca, Köktürkçeye nazaran çok daha fazla yazılı belgeye sahip olduğundan bu döneme ait metinlerde tespit edilebilen atasözlerinin sayısı doğal olarak daha fazladır. Yapılan çalışmalar da bunu açık bir biçimde doğrulamaktadır. Yeni araştırma ve metin incelemeleri neticesinde tespit edilen deyim ve atasözlerinin sayısı da devamlı olarak artmaktadır.

Eski Türkçe metinlerde tespit edilebilen atasözleri, Eski Türklerin yaşam biçimi, toplumsal yapısı, genel tutumları vb. birçok konu hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Atasözlerinin incelenmesiyle elde edilecek veriler, bir yandan dil ve dil kullanımı açısından Türkçenin zenginliğini ortaya koyarken diğer yandan da Eski Türklerin düşünce yapısına ve değerler sistemine ışık tutacaktır. Sunulan bu bilgileri doğru bir

¹ bk. (Thomsen, 1912; Rachmati, 1937; Hamilton & Bazin, 1972; Sertkaya, 1983; Hamilton, 1986; Zieme, 1991)

biçimde anlayıp ortaya koyabilmek, öncelikle atasözlerinin tespit edildikleri metinlerin doğru okunup anlamlandırılabilmesi ile mümkündür. Bu çalışmanın amaçlarından biri de Eski Türkçe bir metinde yer alan bir atasözünü bağlam odaklı inceleyerek atasözünün ardındaki iletiyi tespit etmek, atasözünün dil kullanımı açısından değerlendirmek ve Eski Türklerin çeşitli olaylara karşı bakış açılarını göstermektir.

1.2. Eski Uygurca İnsadi-Sutra'da Yer Alan Sundarî Kız'ın Öyküsü

Tezcan (1974) tarafından BT serisinin üçüncü kitabı olarak yayımlanan “Das uigurische Insadi - Sūtra”, esasen bir sutra metni olsa da *Pravāraṇā* töreni² (yağmur mevsimi) sürecinde rahiplerin yaptıkları uygulamaları anlatması yönüyle Ölmez ve Şen tarafından “Vinaya” türüne yakın bir metin olarak da değerlendirilmektedir (Ölmez, 2017, s. 215; Şen, 2016, s. 28). Toplamda 1121 satırdan oluşan metin; 1-51. satırlar ilk bölüm, 52-760. satırlar ikinci bölüm, 761-1121. satırlar üçüncü bölüm olmak üzere üç bölüm şeklinde değerlendirilebilir³. Metin Maitreya'ya övgü ile başlarken bu bölümde bir de *dhāraṇī* bulunur. Üçüncü bölümde ise Maitreya ve *dhāraṇī*leri öven iki şiir bulunmaktadır (Elverskog, 1997, s. 138). Metne ismini veren ve metnin esas bölümünü oluşturan, 52. satırdaki *insadi başlatı tēp bilmiş kergek* sözleriyle başlayıp 760. satırda tamamlanan ikinci bölümde *Pravāraṇā* töreni ile ilgili kısımlar yer almaktadır. Ayrıca bu bölümde 150-394. satırlar arasında Sundarî adlı kızla ilgili bir öykü⁴ yer almaktadır (Zieme, 1991, s. 216). Bir çatik olarak değerlendirilebilecek bu öyküde, Sundarî'yi kandırarak öldürüp bunun üzerinden Buda'ya iftira atmaya çalışan brahmanların başından geçen olaylar anlatılmaktadır (Tezcan, 1978, s. 291). Öykü kısaca şöyle özetlenebilir: Buda'nın destekçilerinin ve saygınlığının arttığını görüp bunu kıskanan ve kendi saygınlıklarının azaldığını düşünen brahmanlar, Buda'nın şöhretine ve saygınlığına gölge düşürmek amacıyla kardeşleri gibi gördükleri Sundarî'yi tuzağa düşürüp öldürerek suçu Buda'nın üzerine atarlar. Ancak bir süre sonra kendi aralarında kavgaya tutuşan brahmanlar yaptıklarını itiraf ederek kendilerini ifşa ederler, bunun üzerine şehirden kovulurlar. Öykünün sonunda ise brahmanların yapmış oldukları planın aksine Buda, Buda'nın destekçileri ve öğretisinin saygınlığı daha da artar (Zieme, 2008, s. 255-256).

Öyküde Sundarî'nin öldürüldüğü bölümde, brahmanların Sundarî'yi öldürdükten sonra Jetavan (EU. *çétavan*) manastırındaki bir hendeğe gömdükleri ve sabah olduğunda şehre girip Sundarî'nin ortadan kaybolmasıyla ilgili büyük bir gürültü kopardıkları görülmektedir. Bu çalışmaya konu olan atasözü de öykünün bu bölümünde karşımıza çıkmaktadır: *ört idguçı öñidün tōner* “Yangını çıkaran önce döner (kaçar)⁵”. Metnin 228-

² Metinde Pravaraṇa (rahiplerin karşılıklı olarak birbirlerine günahlarını anlatma) töreninin gerekliliği anlatılmaktadır (Tezcan, 1978, s. 296)

³ Bölüm ayrıntıları için ayrıca bk. (Sertkaya, 1977, s. 313; Tekin, 1976, s. 196-197)

⁴ Öykü, müstakil bir metin olarak “Eine alttürkische Kriminalgeschichte: Die Erzählung von Sundarî” başlığıyla Zieme tarafından 2008'de yayımlanmıştır.

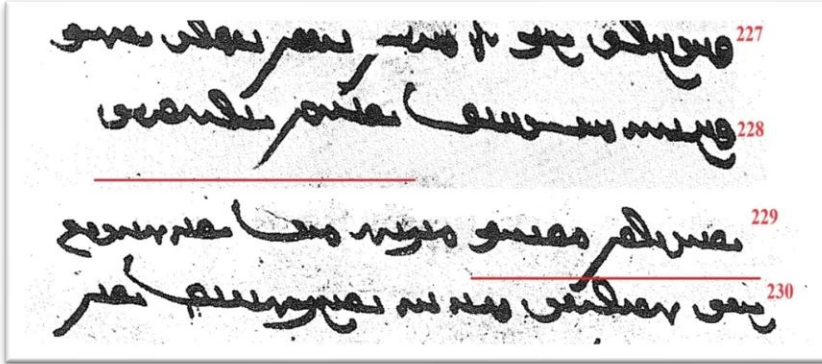
⁵ Bu atasözü yukarıda bahsi geçen Eski Türkçe atasözü derlemelerinde yer almamakta, yalnızca Insadi - Sūtra metin neşirlerinde geçmektedir. Bu nedenle, ilgili atasözü bu çalışmada ayrıntılı bir şekilde ele alınmış ve Türk atasözü literatürüne katkı sağlanması amaçlanmıştır.

229. satırlarında geçen bu atasözü, brahmanların Buda'ya iftira atmak için tasarladıkları cinayet, buna bağlı gelişebilecek olayları kontrol altına alarak manipüle etme arzusu ve suçtan kaçış çabalarıyla doğrudan ilişkilidir. Yukarıda bahsedilen olayların ve atasözünün geçtiği satırlar, atasözünün bağlam analizinin yapıldığı bölümde gösterilecektir. Öncesinde ise atasözünü oluşturan sözcükler incelenecek ve atasözünün yazımı, okunuşu ve anlamlandırılmasıyla ilgili bazı sorun ve bununla ilgili görüşlere değinilecektir.

2. Eski Uygurcada Bir Atasözü Örneği: ört ıdğuçı öñidün tönér

2.1. Atasözünün Yazımı ve Okunuşu Hakkında Bazı Sorunlar

Atasözünü oluşturan sözcükleri tek tek ele almak gerekirse öncelikle ilk iki sözcük açık bir biçimde 'wyr̄t 'ȳdq̄wçy / ört ıdğuçı şeklinde okunabilmektedir. Eski Türkçe ört id-⁶ “yangın çıkarmak, kundaklamak” (Wilkens, 2021, s. 541a) anlamındadır. Buna göre atasözünde yer alan “ört ıdğuçı” ifadesi “yangın çıkaran, yangın çıkarıcı, yangın çıkaracak (kişi)” şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılabilir. Atasözündeki 'wynkydwn / öñidün (öñdün) sözcüğü de “önce, ilk veya önden” şeklinde anlamlandırılabilir. Atasözünün son ~~meso~~⁷ sözcüğü ise okunuş açısından problemlidir. Sözcüğün okunuşu ve anlamlandırılmasıyla ilgili iki farklı görüş bulunmaktadır. Bunlardan biri *tovrar* “acele eder”, diğeri ise *tönér* “döner (veya kaçar), geri döner”dir. Atasözünün anlamı ve içerdiği iletiyle ilgili doğru çıkarımlar yapabilmek adına bu ikiliğin çözülmesi gerekmektedir. Buna göre ilgili sözcüğün okunuşu metnin imlası ve dil ölçütleri göz önünde bulundurularak incelenmeli, sözcükle ilgili görüşler ayrıntılı olarak ele alınarak atasözünün anlam ve iletisini en doğru biçimde verebilecek okunuş belirlenmelidir. Atasözünün Eski Uygur harfleriyle yazımı aşağıda (altı çizili, soldan sağa) görülebilir:

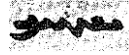

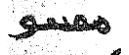

Şekil I: Das uigurische Insadi – Sūtra [227-230. satırlar] (Tezcan, 1974, Tafel XIV-XV)

⁶ Birleşikle ilgili Tezcan'ın notu için bk. (Tezcan, 1974, s. 37).

⁷ Metnin imlasına ilişkin görsellerin tamamı Tezcan'ın (1974) çalışmasının sonunda yer alan tıpkıbasımdan alınmıştır.

Sözcüğün farklı şekillerde okunabiliyor olması metnin imlasından kaynaklanmaktadır. El yazısıyla (kursiv) kaleme alınan bu Eski Uygur harfli metnin okunması diğer Eski Uygurca metinlere kıyasla oldukça zordur. Metin titizlikle incelendiğinde bazı aynı sözcüklerin bile metnin çeşitli yerlerinde iki ayrı el yazısıyla yazılmış gibi farklı yazıldıkları görülmektedir. Bu durum, metni kopya eden esas kişi olan *Çisim Tu* (kolofonda geçer, bk. 758. satır) ile birlikte en az bir kişinin daha kopya işlemine dâhil olduğunu düşündürmektedir. Bununla birlikte kopya işleminin henüz tam anlamıyla nihayete ermediği de söylenebilir; çünkü metnin bazı kısımlarında satır arası düzeltme veya eklemeler bulunmaktadır. Buna göre elimizdeki nüshanın, esas metnin son hâli olmayabileceği ihtimali de ortaya çıkmaktadır⁸. Bu etkenler metnin okunmasını yer yer zorlaştırmaktadır. Zorluk yaratan bir diğer etken ise Eski Uygur harflerinin yazılış şeklidir. Bazı harfler standart imlanın dışında biçimlerle yazıldığı için iki üç farklı şekilde okunabilmektedir. Aşağıda metnin imlasıyla ilgili gösterilecek örnekler, bu çalışmaya konu olan atasözünün son sözcüğünün neden farklı şekillerde okunabildiğini açıkça gösterecektir.

Metnin imlasında /r/ ünsüzü söz içinde bazen standart biçimde iki dişli, bazen de dişler birleşmiş olarak kalın veya tek dişli ince şekilde yazılmıştır; /r/’nin söz sonundaki yazımı ise standart olup çoğunlukla iki dişli de belli olacak şekilde yazılmıştır:

tenrim t'nkrym (36. satır)	kuvrag qwvr'q (79. satır)
erser 'rs'r (287. satır)	oron 'wrwn (781. satır)
törö twyrw (323. Satır)	törö twyrw (624. satır)

Tablo I: Söz içi /r/ ünsüzünün yazımı

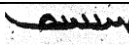

Bununla birlikte /r/ ünsüzünün söz içindeki yazımı bazen tek dişli olarak yazıldığından söz içi /y/, /n/, /a/ ve /v/ sesleriyle benzerlik gösterebilmektedir. Metnin imlasındaki bu benzerlikler de sözcüklerin okunmasını zorlaştırmaktadır:

erser 'rs'r (29. satır)	t(e)ñrisi tñkrysy (56. satır)
oronta 'wrwnt' (61. satır)	törlüg twyrlwk (101. satır)
tıntar tynt'r (113. satır)	kuvrag qwvr'q (419. satır)

⁸ Tezcan'a (1974, s. 9) göre unutulmuş ve satır aralarına eklenmiş sözcükler bu yazmanın orijinal olamayacağını, yalnızca bir kopya olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte metnin tarihlendirilmesi ilgili de farklı görüşler mevcuttur. Tezcan (1974, s. 8) metnin ele geçen bu nüshasını 17. veya 18. yüzyıla tarihlendirir; ancak Elverskog'a (1997, s. 138) göre metin 13. veya 14. yüzyılda yazılmış olmalıdır. Ağca (2021, s. 62) da imlâ, ses ve şekil gibi dillik ölçütlere göre bu metnin 14. yüzyılın sonlarında yazılmış olabileceğini belirtmektedir.

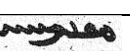

Tablo II: Söz içi /r/ ünsüzünün, söz içi bazı seslerle benzerliği

Söz içi /v/ ünsüzünün söz içi (tek dişli) /r/, /y/, /a/ ve /n/ sesleriyle benzerliği için aşağıdaki örnekler incelenebilir:

nirvan <i>nyrv'n</i> (103. satır)	çétavan <i>çyd'v'n</i> (172. satır)
sevitip <i>s'vytyp</i> (178. satır)	suvsuş <i>swvswş</i> (99. satır)

Tablo III: Söz içi /v/ ünsüzünün, söz içi bazı seslerle benzerliği

Yukarıdaki örnek yazım şekillerine ek olarak atasözünde geçen sözcüğünün okunması hususunda karşılaştırma yapılabilecek bazı sözcüklerin yazımı ise şu şekildedir:

toyn <i>twyyn</i> (530. satır)	toyn <i>twyyn</i> (1041. satır)
töpö <i>twypw</i> (451. satır)	törlüg <i>twyrlwk</i> (720. satır)
törö <i>twyrw</i> (323. Satır)	turguru <i>twrqwrw</i> (84. satır)
tuymak <i>twym'q</i> (880. satır)	tünle <i>twynl'</i> (60. satır)

Tablo IV: Atasözündeki ilgili sözcüğün ilk hecesinin yazımıyla benzerlik gösteren bazı sözcüklerin yazımı

Bütün bu imla özelliklerine dayanarak atasözündeki sözcüğü; *tovrar*, *toyrar*, *tuyrar*, *toynar*, *tuynar*, *töner*, *törer*, *türer* vb. şekillerde okunabilir ancak *tovrar* ve *töner* okuyuşu dışındaki seçenekler atasözünün yer aldığı bağlama uygun bir anlam çağrıştırmamaktadır.

Tezcan, atasözünün son sözcüğünü *tovrar* < *tovra-r* “acele eder” şeklinde okuyup anlamlandırmıştır. Ancak Tezcan bu duruma ihtiyatla yaklaşarak metnin transkripsiyonu sırasında sözcüğün yanına (?) ibaresi koymuştur. Çalışmasının dipnot kısmında konuya değinen Tezcan (1974, s. 37-38), *tovrar* yazımı belirsiz olduğu için sözcüğün *töner*, *törer*, *tuyrar* vb. olarak da okunabileceğine dikkat çeker. Ancak, *tön-* “geri dönmek” fiilinin diğer Eski Uygur metinlerinde bulunmadığını, dolayısıyla bu metinde de varsayılmaması gerektiğini düşünerek *töner* okunuşunu reddeder. Bununla birlikte diğer okumaların ise hiçbir anlam ifade etmediğini belirtir. Tezcan (1974, s. 38), *tovra-r*'ın *tavra-r* “acele etmek”ten geldiğini düşünmektedir. Ona göre ilk hecedeki *a* ünlüsü, *v* dudak ünsüzü etkisiyle benzeşmeye uğrayarak yuvarlaklaşmıştır. Tezcan, bu varsayımını desteklemek amacıyla bazı örnekler gösterir⁹. Sonuç olarak Tezcan'a göre atasözü şöyle olmalıdır: *ört*

⁹ Verilen örnekler BT 3 ile ilgili değil, dudak ünsüzlerinin sebep olduğu yuvarlaklaşmaya örnek olarak gösterilebilecek başka sözcüklerdir.

ıdguçı öñidün tovrar (?) “Derjenige, der die Feuerbrunst schickt (verursacht), beeilt sich (?) zuerst. [Yangını gönderen (ona neden olan), önce acele eder (?).]” (Tezcan, 1974, s. 37).

Tezcan’ın kendisinin de şüpheyile yaklaştığı *tovra-* < *tavra-*¹⁰ okunuşu beraberinde birtakım soru işaretleri de getirmektedir. Metinde *tavra-* “acele etmek” fiil tabanına dayanan *tavran-* üç kez (431, 910 ve 1001. satırlar), *tavranmak* (1003. satır) ve *tavratı* birer kez (247. satır) tanıklanmıştır. Bu sözcüklerin hiçbirinde ön hecede bir yuvarlaklaşma olayı görülmez ki bunlardan 247. satırdaki *tavratı* örneği, ilgili atasözünün yer aldığı satırdan birkaç satır sonra görülür. Birkaç satır önce yuvarlak ünlülü yazılan bir sözcüğün tekrar düz ünlüyle yazılması *tovra-* ile ilgili şüphe uyandırmaktadır. Buna bağlı olarak metinde istikrarlı bir *tovra-* kullanımı olmadığı için bu durumu mütercime özgü bir ağız özelliği olarak değerlendirmek de güçtür. Ayrıca Eski Uygurca metinlerde *tavra-* fiiline dayanan sözcüklerin hiçbirinin *tovra-* şeklinde tanıklanmamış, böyle bir kullanımın daha önce görülmemiş olması da göz ardı edilmemelidir. Ek olarak Eski Uygurca metinlerde *tavra-* fiil tabanından türediğini düşünülen *tavrak*, *tavran-*, *tavranmak*, *tavranmaklıg*, *tavrantur-*, *tavraş-*, *tavrat-*, *tavratgu*, *tavratı* vb. gibi birçok şekil görülse de doğrudan *tavra-* fiilinin kullanımı tanıklanmaz¹¹. Bunlarla birlikte metinde 281. satırda görülen *çümgen* (<*çimgen*) örneği dışında çift dudak ünsüzü etkisiyle veya başka herhangi bir sebeple yuvarlaklaşmaya uğramış bir sözcük daha yoktur¹². Sözcüğün yazımıyla ilgili mütercim tarafından bir yanlışlık yapıp yapılmadığını bilmek ise pek mümkün değildir. Buna göre *tovra-r* okunuşunu yalnızca yuvarlaklaşma olayı üzerinden kabul etmek çok doğru görünmemektedir.

Tezcan’ın *tovra-r* okuyuşu, sözcüğün almış olduğu geniş zaman eki açısından da dikkat çekicidir. Eski Türkçe geniş zaman eki $-(A)r / -(X)r / -yUr$ şeklindedir. Ünlü ile biten fiil tabanları ise çoğunlukla $-yUr$ ekiyle çekimlenmektedir. Erdal (2004), bu fiil tabanlarının $-r$ ile de çekimlendiğini ancak Eski Türkçede $-yUr$ ’dan daha az sıklıkta kullanıldığını belirtir¹³. Ağca (2021), ünlü ile biten fiillerden sonra geniş zaman ekinin kullanımını Eski Uygurca metinlerin tarihlendirilmesi açısından dillik bir ölçüt olarak ele alır. Ağca’ya (2021, s. 205) göre $-r$ geniş zaman ekinin asıl yaygın olduğu metinler en geç tarihli Eski Uygurca metinlerdir ki $-r$ eki bu metinlerde bile hâlâ $-yUr$ kadar yaygın değildir¹⁴. Bu bilgiler doğrultusunda İnsadi-Sutra incelendiğinde, *tovra-* dışında ünlüyle biten *arta-yUr*,

¹⁰ Ağca (2015, s. 250) ve Karagül (2022, s. 29-30) de sözcüğü *tovrar* < *tavra-r* şeklinde ele alıp yuvarlaklaşma olduğunu belirtmişlerdir.

¹¹ Ayrıca bk. (OTWF, s. 617 → *tavran* maddesi ve 284. dipnot).

¹² Ağca, ayrıca ilgili metnin 106. satırında görülen *yarıdu* (*yarutu*) sözcüğünü *yarı-du* (<*yarı-du*) şeklinde değerlendirerek sözcüğe eklenen görülen geçmiş zaman ekinin ünlüsünün yuvarlaklaştığını belirtmiştir (Ağca, 2015, s. 250). Ancak kendisinin de belirttiği üzere görülen geçmiş zaman eki metnin bütününde daima düz ünlüyle yazılmıştır. Dolayısıyla bu sözcüğün *yarut-u* “aydınlatarak” şeklinde değerlendirilmesinin daha doğru olacağını düşünüyorum. Metnin imlası da tercümesi de buna uygundur. Tezcan’ın çalışmasının sözlük bölümünde de ilgili sözcüğe gelen ek zarf fiil olarak değerlendirilmiştir, bk. (Tezcan, 1974, s. 106).

¹³ Örnekler için bk. (Erdal, 2004, s. 240)

¹⁴ Bazı açıklamalar ve örnekler için bk. (Ağca, 2021, s. 201-206)

*nomla-yUr, okşa-yUr, sözle-yUr, ükli-yUr, yara-yUr, yarlıka-yUr, yorı-yUr*¹⁵ gibi bütün fiillerin geniş zamanda *-yUr* ekiyle çekimlendiği görülmektedir. Buna göre *tovra-* fiiline gelen geniş zaman ekinin de kesin olarak *-yUr* olması gerektiğini düşünmesem de konuyla ilgili fikir vermesi açısından dikkate değer olduğunu belirtmeliyim. Zira Eski Uygurca bazı metinlerde ünlüyle biten fiillere eklenen geniş zaman eklerinin karışık bir biçimde de kullanıldığı görülür; ancak *-r* ekiyle çekimlenen fiillerin sayısının ve bu kullanımın sınırlı olduğu da göz ardı edilmemelidir.

Tezcan (1974, s. 37-38), *tovrar* olarak okuduğu sözcüğün *tñner* şeklinde de okunabileceğini söylese de daha önce hiçbir Uygur metninde *tñn-* fiiline rastlamadığı için bu seçeneğin üzerinde durmamıştır. Tezcan'ın aksine Çağatay ise *tovrar* yerine *tñner* okunuşunun daha doğru olduğunu düşünerek atasözünü “Derjenige, der die Feuersbrunst verursacht, wendet sich zuerst ab. [Yangına neden olan önce geri döner (veya kaçar).]” (Çağatay, 1975, s. 231) şeklinde anlamlandırmıştır. Aynı şekilde Zieme de *tñner*¹⁶ “döner” şeklini tercih etmektedir. ETü. *tñni* “boyunca” edatını ele aldığı bir yazısında bu edatın *tñn-* “dönmek” fiilinden türediğini belirten Zieme (1992), *tñn-* fiilinin bu edat dışında seyrek olarak görüldüğüne dikkat çekerek iki örnek gösterir. Bu örneklerden biri İnsadi-Sutra'daki ilgili atasözüdür¹⁷. Zieme, bu çalışmasında atasözünü *ört ıdğuçı öñidün tñner* “Wer die Feuersbrunst legt, wendet sich zuerst um. [Yangını başlatan (çıkaran) önce döner.]” (Zieme, 1992, s. 164) şeklinde okuyup anlamlandırmıştır¹⁸. Zieme, Eski Uygur metinlerinde geçen Oğuz diline ait sözcükleri incelediği bir çalışmada İnsadi-Sutra'da geçen *tñn-* fiilini tekrar ele alarak daha önce *tñni* edatıyla ilgili yazdığı yazısında bu edatı *tñn-* “dönmek”e kadar götürdüğünü belirtmiş, bu fiilin Oğuzcada tanımlanan sözlükbirimlerden biri olduğuna özellikle dikkat çekmiştir (Zieme, 2011, s. 285). Buna göre İnsadi-Sutra'da tanıklanan ilgili atasözündeki *tñn-* (*tñner*) sözcüğü Zieme'ye göre Eski Uygurca metinde yer alan Oğuzca bir unsur olarak değerlendirilebilir.

Çağatay ve Zieme'nin önerdiği *tñner* okunuşuyla ilgili tartışma konusu olabilecek durumlardan biri Tezcan'ın da belirttiği üzere *tñn-* “dönmek” fiilinin Eski Uygurca metinlerde tanıklanmıyor olmasıdır. Ancak Eski Uygurca metinlerdeki “süresince,

¹⁵ Ağca (2021, s. 205) geç dönem Eski Uygurca metinlerinde ünlüyle biten fiillere gelen geniş zaman ekiyle ilgili olarak İnsadi-Sutra'dan örnekler verirken *-yUr* ekli örneklerin yanı sıra metinde 313. satırda geçen *alkar-lar* sözcüğünün *-r* geniş zaman ekiyle çekimlendiğini belirtir. Buna göre Ağca'nın *-r* geniş zaman eki alan fiili *alka-* şeklinde düşündüğü söylenebilir. Ancak metinden anlaşıldığı üzere bu fiil *alk-* “yok etmek, öldürmek” olmalıdır, zira tespit edildiği satırda da *alkarlar yokadururlar* “yok ederler₂, ortadan kaldırırlar₂” olarak ikileme içinde tanıklanır.

¹⁶ Zieme, Tezcan'ın *tñner* okuma olasılığını reddettiğini belirtir. Ancak Zieme'ye göre atasözünün anlaşılabilmesi için *tñner* olasılığı göz ardı edilmemelidir (Zieme, 2011, s. 285).

¹⁷ ETü. *tñn-* “dönmek” fiiliyle ilgili diğer bir örnek *Abhidharma-kośa-bhāṣya-tīkā tattvārtha-nāma* (Tekin, 1970)'ten verilmiştir. Zieme, ilgili eserin 222. sayfasında (96a 8) satırının son üç sözcüğünü *mundırdın tñnmiş bilig* şeklinde okumuştur (Zieme, 1992, s. 164). Ancak ilgili satırlar açık bir biçimde *mundırdın tuğmuş bilig* şeklinde okunmaktadır. Ayrıca *muntırtın* maddesi altında *mundırtın tuğmuş bilig ...* ile krş. (Shōgaito, 2008, s. 585a). Dolayısıyla çalışmamıza konu olan atasözünün son sözcüğü *tñn-* (*tñner*) kabul edilecekse *tñn-* “dönmek” fiili -ETü. *tñni* “boyunca” dışında- Eski Uygur metinlerinde tek örnek olarak kabul edilmelidir.

¹⁸ Zieme, daha sonraki çalışmalarında da bu okuma tercihinin sadık kalmıştır, bk. (Zieme, 2008; Zieme, 2011)

boyunca” anlamındaki *töni* < *tön-i* (Zieme, 1992) edatının varlığı da göz ardı edilmemelidir. ETü. *kud-I, yaraş-I*¹⁹ (Erdal, 2004, s. 334) vb. yapılar dikkate alındığında *töni* edatını *tön-* “dönmek” fiiline bağlamak oldukça mümkün görünmektedir. Bu fiil, Clauson’un (1972, s. 515a) çalışmasında “geri dönmek, dönmek; dönmek (etrafında dönmek), (bir şeye) dönüşmek, vb.” anlamlarla madde başı olarak yer almaktadır²⁰. Ayrıca Eski Uygurcanın en güncel sözlük çalışmalarından biri olan Wilkens’in (2021, s. 738a) çalışmasında da *tön-* “dönmek, arkasını dönmek” fiili madde başı olarak yer alır²¹. Bu fiil, DLT’de ise “tön- Oğuz lehçesinde (bir yere) dönmek” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2015, s. 896) şeklinde tanıklanmaktadır.

Bilindiği üzere Oğuzlar hem Köktürk hem Uygur döneminde varlıklarını sürdürmüşlerdir, dolayısıyla Oğuzların Eski Türkçede de kendini göstermesi doğaldır (Özevren, 2020, s. 143). Geçmişten bu yana yapılan (Korkmaz, 1974; Gülsevin, 1998; Zieme, 2011; Özevren, 2020) birçok çalışma da Eski Türkçe metinlerde Oğuzca unsur ve belirtilerin bulunabileceğini açık bir biçimde ortaya koymuştur. Bununla birlikte Oğuzca bir unsurun geç dönem bir Eski Uygur metninde görülmesi ise zor bir ihtimal gibi gözükabilir; ancak tespit edilen *tön-* fiilinin bir atasözünün yani kalıplaşmış bir dil biriminin içinde yer aldığı unutulmamalıdır. Deyimler, atasözleri ve kalıp ifadeler gibi kalıplaşmış dil birimlerinin tam olarak ne zaman kalıplaştıklarını bilmek pek mümkün olmasa da özellikle atasözlerinin uzun bir zaman diliminde kalıplaştıkları düşünülmektedir (Gökdayı, 2020, s. 24). Buna göre *tön-* fiilinin erken dönemde kalıplaşmış bir atasözünde yer alması olağan gözükmektedir.

İleri sürülen bütün görüşler dikkate değer olmakla birlikte yukarıda belirtilen ölçütler doğrultusunda Çağatay ve Zieme’nin önerdiği *töner* okunuşunun daha makul olduğu söylenebilir. Buna göre atasözünün harf çevirisi ve çeviri yazısı *’wyr̄t ’ȳdq̄wçy ’wynkydwn twn’r / ört idguçı öñidün töner* şeklinde olmalı, atasözündeki *tön-* fiili de Eski Uygurca metinlerde yalnızca bir kez kaydedildiği için *hapaks* olarak değerlendirilmelidir.

2.2. Atasözünün Bağlamsal Analizi

Bugüne değin İnsadi-Sutra üzerine yapılan birkaç çalışmada, söz konusu atasözü yalnızca okunuşu problemlili olan bir sözcük üzerinden incelenmiş ve atasözü yalnızca cümle düzeyinde ele alınarak Eski Uygurcadan Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Atasözünün bağlam içerisindeki durumu ve iletişi üzerine ayrıntılı açıklamaların yapıldığı çalışma sayısı yok denecek kadar azdır²². Ancak kalıplaşmış dil birimlerinin, özellikle atasözlerinin esas anlamları ve iletileri kullanıldıkları bağlam içerisinde ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle

¹⁹ ETü. -I ekli yapılar için ayrıca bk. (OTWF, s. 340-344).

²⁰ Clauson, çalışmasında *tön-* fiiline yer verirken türevi olan *töni* sözcüğüne ise yer vermemiştir (Gulcalı, 2021, s. 396).

²¹ Wilkens de bu fiili (BT 3) İnsadi-Sutra’dan almış olmalı.

²² Ekmen’in (2024) “Eski Türkçede Kalıplaşmış Dil Birimleri (Edimibilimsel Bir İnceleme)” başlıklı doktora tez çalışmasında bu atasözü yer aldığı bağlamla yorumlanarak anlamlandırılmaya çalışılmış; ancak öykünün olay örgüsüyle ilgili gözden kaçan bazı nüanslar nedeniyle atasözünün iletişi tam anlamıyla verilememiştir, bk. (Ekmen, 2024, s. 304).

atasözünün kullanıldığı bağlam titizlikle ele alınıp iletisi belirlenmeli ve atasözüne bu doğrultuda bir anlam yüklenmelidir. Ayrıca dil kullanımı açısından atasözünün neden ve hangi amaçla kullanıldığı da bağlam odaklı bir analizle açıklığa kavuşturulabilir. Bu bakımdan atasözü yalnızca bir cümle olarak değil kullanıldığı bağlam ile bütünüyle gösterilerek yorumlanmalıdır²³:

EU.	TTü.
(220) erken yaşa olurur bramanlar (221) yağızın ünmiş teg toplup (222) kelip yaltandurmatın tuta alıp (223) etözlüg kölindeki isig özlüg (224) anıtk(ı)yasın uçurup ²⁴ adın (225) ajunka ıdıp çétavan seņrem (226) -niņ karımında kürep kazıp bek (227) beklediler kaçan yarun yarudı erser (228) balıkka kirip <i>ört ıdğuçı</i> (229) <i>önjidün töner</i> temiş teg öz sinil (230) -leri suindari kızgı yölemsinip ün (231) kötürüp katıg orlamsınu arıgımız (232) sundarini yağı mu eltdi yıglamsınu (233) bütün balık uluş içinte ulug tigirt (234) sogırt turgurdılar anda munda (235) tilep tapmamışsıg bolup bodun (236) begi pirsançı eligke tıdıgsızın (237) tilegüke ötüngeli bardılar (238) pirsançı han yme kayuta kel bar (239) kılur erser tıdıgsızın tilegüke (240) boşug yarlıg berü yarlıkadı (241) boşug bolmışta ok bramanlar (242) köküzlerin böğseklerin bérinü körüm (243) bitiglerin aça ırkların sun (244) -ların saça ayazta yultuz körü (245) yağızta yer ıdışkayu anta munda (246) tileyü bulmamışsıg bolup terkin (247) tavrata çétavan seņremgerü bardı (248) -lar	... iken gizlenerek oturan brahmanlar topraktan çıkmış gibi fırlayarak gelip (Sundarı'yi) hareket edemeyeceği şekilde yakalayıp (onun) vücut gölündeki yaşam angutcuğunu (küçük angut kuşunu) (dışarı) uçurup öbür dünyaya (başka bir varlık şekline) gönderdiler. (Daha sonra) Jetavan manastırının hendeğine gömüp (hendeğin üzerini) sıkıca kapattılar. Gün doğunca şehre girdiler. " <i>Yangını çıkaran önce döner (kaçar).</i> " (atasözünde) dedikleri gibi kendi küçük kız kardeşleri Sundarı kızı destekliyor gibi görünerek seslerini yükseltip şiddetli riyakâr çığlıklarla "Saf Sundarı'mizi düşman mı kaçırdı?" (diyerek) ağlıyormuş gibi yaparak tüm şehirde büyük (bir) gürültü kopardılar. (Sundarı'yi) orada burada arıyormuş da bulamıyormuş gibi yapıp halkın beyi Hükümdar Prasenajit'e engellenmeksizin (özgürce) aramak için izin istemeye gittiler. Hükümdar Prasenajit, her zamanki gibi bir kehanete danıştıktan sonra engelsiz (özgürce) arama için (onlara) izin vererek (aramalarını) buyurdu. İzin alındığında brahmanlar göğüslerini döverek, kehanet (fal) kitaplarını açıp, kehanette bulunup göküzünde(ki) yıldızları seyrederek, yeryüzünde(ki) toprağı koklayarak orayı burayı arayıp bulamıyormuş gibi yaptılar (ve) hızlıca Jetavan manastırına gittiler.

²³ İlgili satırların çeviri yazısı gösterilirken bazı sözcüklerin okunuşu güncel Eski Uygurca metin çalışmaları ve Eski Uygurca sözlükler göz önünde bulundurularak düzeltilmiştir. İnsadı-Sutra 220-248. satırlar için bk. (Tezcan, 1974, s. 37-38; Zieme, 2008, s. 260-262).

²⁴ Öldürmenin metaforik bir anlatımı: EU. *etözlüg kölindeki isig özlüg anıtk(ı)yasın uçur-* "vücut gölündeki yaşam angutcuğunu (küçük angut kuşunu) uçurmak". Zieme'ye (2008, s. 271) göre "küçük kuşun uçması" en eski Türk metaforlarından biridir.

Tablo V: Atasözünün yer aldığı bağlam

Öykünün ana çizgisi, Buda'nın saygınlığının arttığını görüp bunu kıskanan brahmanların, Buda'nın şöhret ve saygınlığına zarar vermek için kardeşleri gibi gördükleri Sundarî'yi öldürerek suçu Buda'ya yıkmaya çalışması etrafında şekillenmektedir. Söz konusu atasözünün kullanıldığı bölüme kadar gerçekleşen olaylar şu başlıklar altında sıralanabilir: Buda'nın saygınlığının iyice artması ve Sundarî'nin Buda'nın öğretilerini dinlemek için sürekli manastıra gitmesi, Sundarî'nin öldürülme fikrinin ortaya çıkışı ve cinayetin planlanması, Sundarî'yi öldürme fikrini ortaya atan brahmanların amacı, cinayeti gerçekleştirecek (katil) brahmanların tutularak ikna edilmesi ve katillerin cinayete başlaması (Zieme, 2008, s. 257-261).

Planlanan cinayetin gerçekleştirilmesi 220. satır itibarıyla başlamaktadır. Gizlendikleri yerden çıkan katil brahmanlar, Sundarî'yi yakalayıp öldürerek (Buda'nın kaldığı ve öğretilerini vaaz ettiği) Jetavan manastırındaki bir hendeğe gömerler. Gün doğunca da şehre girerler (dönerler). Brahmanların sabah olunca şehre girdiklerinin söylenmesinden hemen sonra *ört idguçi öñidün tönner têmîş teg* “yangını çıkaran önce döner (kaçar), dedikleri gibi” ifadesi yer alır. Buraya kadar olan ifadelere göre katillerin cinayet sonrası manastırdan şehre dönüşü bu atasözle ilişkilendirilebilir. Atasözündeki *ört idguçi* öbeği kelimesi kelimesine “ateş gönderen, ateşe veren, esasen yangın çıkaran” şeklinde tercüme edilse de mecazen “büyük bir yıkıma yol açan, kargaşa yaratan, suç işleyen, suçlu,” şeklinde değerlendirilmelidir. Bu metaforik kullanımla suç ve suçluya atıfta bulunduğu açıkça anlaşılmaktadır. Atasözündeki *tön-* ise “dönmek, arkasını dönmek, geri gelmek” mecazen “kaçmak” anlamındadır. Buna göre atasözü, “yangını çıkaran kişi (yani suçlu) yangının (yani suçun) sebep olacağı olumsuzlukların farkında olduğu için önce kaçar” şeklinde ele alınmalıdır, buna göre de atasözünün “önce kaçan suçludur” gibi bir ileti taşıdığı söylenebilir.

Kullanıldığı satırlar bakımından atasözünü kendinden sonra anlatılan olaylarla ilişkilendirmek de mümkündür. Bu durumda da atasözünün muhtevası neredeyse hiç değişmez. Temas ettiği nokta, vermek istediği ileti aynıdır. Atasözünün, Sundarî'nin öldürülmesi ve buna bağlı gelişen olaylardaki suçluların tutumunu kısa ve etkili bir biçimde yansıtacak bir ifade olarak kullanıldığı söylenebilir. Atasözünün devamındaki satırlarda katil brahmanların şehre döndükten sonra sanki hiçbir şeyden haberleri yokmuş ve Sundarî'yi kendileri öldürmemiş gibi bir tutum sergiledikleri, Sundarî'nin ortadan kaybolduğunu ima eden sözlerle ağlayıp çığlıklar atarak kargaşa yarattıkları görülmektedir. Normal şartlarda, suç işleyen kişilerin işlediği suçu ya da onunla bağlantılı olabilecek herhangi bir olayı duyurması veya bunu atıfta bulunması beklenmez. Ancak öyküde brahmanların esas amacının Buda'ya iftira atmak olduğu unutulmamalıdır. Bu iftiranın gerçekleştirilebilmesi için ise cesedin bir an önce ortaya çıkması gerekmektedir. Dolayısıyla Brahmanlar, Sundarî'nin ortadan kaybolduğunu duyururken Buda'ya iftira atma planının bir sonraki aşamasına geçmeyi amaçlamaktadırlar. Duyuru esnasında sergiledikleri sahte ve manipülatif tutum ise olaya ilk değinen kişiler olarak kendilerine yöneltililecek suçlamalardan veya oluşabilecek şüphelerden kaçma amacı taşımaktadır.

Çünkü yaptıkları şeyin ne gibi kötü sonuçlar doğurabileceğinin farkındadırlar. Cinayeti işledikten sonra olay yerini terk edip şehre dönmeleri fiziksel bir kaçışken, şehre döndükten sonra işledikleri cinayetin olumsuz sonuçlarından kaçmak için takındıkları manipülatif tutumlar ve olayları kontrol altında tutma isteği psikolojik bir kaçış olarak düşünülebilir. Dolayısıyla bu eylemler de suçluluk işaretidir. Tespit edildiği bağlama göre atasözünün “kaçan suçludur”, “suçlu önce kaçır”, “suçlu önce kaçandır”, “suça sebep olan ilk kaçandır”, “kim önce kaçırırsa suçlu odur” vb. iletiler taşıdığı söylenebilir.

Sonuç

Atasözleri, bir ulusun en önemli dil ve kültür öğelerindedir. Atasözlerinin çeşitliliği o toplumun hem dilinin hem kültürünün zenginliğini gözler önüne sermektedir. Ulusların yaşam tarzı, değerler sistemi ve anlayışı hakkında bilgiler edinebildiğimiz bu özlü sözler, toplumun yaşam deneyimlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmakta ve kuşaktan kuşağa aktararak kültürel devamlılığı sağlamaktadır. Bu bakımdan ulusal bir miras değeri taşımaktadır. Kısa ve etkili olmakla birlikte derin anlamlar içeren, anlatıma çarpıcılık katarak dilin anlatım gücünü arttıran atasözleri bu yönüyle de dillerin söz varlığı için son derece önemlidirler. Bu sebeple atasözleri her zaman ilgi duyulan bir konu olmuş, dil ve edebiyat başta olmak üzere, psikoloji ve sosyoloji gibi insanı veya toplumu ilgilendiren çeşitli disiplinlerde atasözleriyle ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmanın da esas amacı, Eski Uygurca bir metinde yer alan ancak bugüne dek bağlam odaklı anlamlandırılmamış bir atasözünü inceleyerek bağlamıyla birlikte anlamlandırmak ve Türk atasözü literatürüne katkı sağlamaktır.

Bu çalışmaya konu olan atasözü daha önce de birkaç çalışmada ele alınmış; ancak bunların çoğunda atasözü, ihtiva ettiği okunuşu sorunlu olan bir sözcük dolayısıyla incelenmiştir. Bu sebeple atasözü, bağlam odaklı bir analize ve buna bağlı bir anlamlandırmaya ihtiyaç duymaktadır. Bu doğrultuda ilgili atasözü yer aldığı bağlam içerisinde değerlendirilerek incelenmiş, atasözünün anlamı, iletisi, kullanım amacı ve anlatıma katkısı belirlenmeye çalışılmıştır. Atasözünün anlamı ve iletisi belirlenmeden önce onu meydana getiren sözcükler tek tek incelenmiştir. Yapılan incelemeler doğrultusunda atasözünün son sözcüğünün Eski Uygurca imla bakımından sorunlu olduğu ve farklı şekillerde okunabildiği tespit edilmiştir. Bu sebeple metnin imla özellikleri örneklerle verilmiş, sözcüğün nasıl okunabileceği gösterilmiştir. Bu bakımdan öncelikle bu sözcüğün okunuşuyla ilgili sorun çözülmeye çalışılmıştır. Bu sözcükle ilgili daha önceki görüşler de bazı dil ölçütleri çerçevesinde değerlendirilmiş ve makul olan okuma tercihi belirlenmiştir. Yapılan incelemeler ve değerlendirmeler sonucunda elde edilen bulgulara göre atasözünün son sözcüğü *töner* şeklinde okunmalı, “döner (mec. kaçır)” olarak anlamlandırılmalıdır. Bu okuma tercihinin göre atasözünün harf çevirisi ve çeviri yazısı *'wyr̄t 'ȳdq̄w̄cy 'wynkydwn tw̄n' r / ört ıdğuçı öñidün tōner* şeklinde olmalıdır. Buna göre atasözü Türkiye Türkçesine “Yangını çıkaran önce döner (kaçır).” şeklinde aktarılabilir. Atasözünün nasıl okunması gerektiği belirlendikten sonra kullanıma amaçlı, anlamı ve iletisi bağlam odaklı bir analizle belirlenmeye çalışılmıştır.

Eski Türkçeye tercüme edilen metnin Çince versiyonunda bu atasözünün bulunmaması dikkat çekicidir. Bu atasözle birlikte bir başka atasözü, bazı deyim ve metaforlar müstensih tarafından eklenmiştir. Dolayısıyla bu kullanımlar Eski Türkçe versiyona özgüdür (Zieme, 2008, s. 269). Metni Türkçeye tercüme eden kişinin Türk dili ve kültürüne ait atasözü, deyim ve metaforlar kullanması tercüme ettiği metni yerel kültüre uyarlama gayreti olarak değerlendirilebilir. Ayrıca metinde gerçekleşen bazı olay veya durumları kısa ve vurucu şekilde özetlemek; buna bağlı olarak anlatımı akıcı, canlı ve çekici kılmak amacıyla kullanıldığı da anlaşılmaktadır.

Atasözünün kullanıldığı olay örgüsü incelendiğinde suç, suçlu ve kaçış arasındaki ilişkiye atıfta bulunulduğu anlaşılmaktadır. Suç işleyen kişilerin tutumlarıyla ilgili bir yargıda bulunan bu atasözü, kaçışın suçluluğu gösterdiği düşüncesini desteklemektedir. Kaçmak veya kaçınmak esasen suçun kabulüdür, dolayısıyla “önce kaçan da suçlunun kendisidir” veya “suçlu olan önce kaçır” inancı vurgulanmaktadır. Elbette ki buradaki kaçış yalnızca fiziksel olarak algılanmamalıdır. Suçlunun suçunu gizlemeye çalışması veya bununla ilgili manipülasyonu da bir kaçıştır. Dolayısıyla kişinin bu eylemleri de suçluluk işareti olarak görülür. Toplumsal kurallar, insan davranışları, suç, suçlu ve kaçış ile ilişkili olan bu atasözü, sosyal olayları anlatan atasözleri kategorisinde değerlendirilmelidir. Atasözlerinin çoğu öğüt verici olsa da bu atasözünde doğrudan bir öğütlenme yoktur. Bu atasözle deneyimler sonucu varılan bir gerçeklik aktarılmakta, dolaylı olarak yol gösterilmektedir. Atasözleri genellikle ulusal olsa da bu atasözü taşıdığı ileti itibarıyla evrensel kabul edilebilir. Çünkü burada aktarılan suç, suçlu ve kaçışla ilgili deneyim yalnızca bir ulusa özgü değil tüm insanlık için geçerli bir kabuldür. Nitekim aşağı yukarı aynı iletiyi taşıyan benzer atasözleri farklı kültürlerde de tespit edilebilmektedir. Örneğin, “He who flees, proves himself guilty. (Danimarka) [Kaçan suçludur.]” (Stone, 2006, s. 198); “The one who flees the law confesses his guilt. (Latin) [Kanundan kaçan suçunu itiraf eder.]” (Stone, 2006, s. 155); “Who flees the law admits his guilt. (İspanya) [Kanundan kaçan suçunu kabul eder.]” (Stone, 2006, s. 199) gibi atasözleri kaçma davranışının suçluluk işareti olduğunu ima eden temelde aynı anlamdaki ifadelerdir.

Kaynaklar | References

- Ağca, F. (2015). Eski Uygur ve Oğuz Türkçelerinde yuvarlaklaşma eğilimleri. *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* (Ankara, Türkiye, 21 - 23 Mayıs 2014) içinde (s. 245-254).
- Ağca, F. (2021). *Dillik ölçütlere göre Eski Uygurca metinlerin tarihlendirilmesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, D. (2019). *En eski Türkçenin izlerinde* (3. bs.). Bilgi Yayınevi.
- Aksoy, Ö. A. (1993). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü, atasözleri I* (7. bs.). İnkılap Kitabevi.
- Arat, R. R. (1991). *Eski Türk şiiri* (3. bs.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1930). Orhon abidelerinde atalar sözü. *Halk Bilgisi Haberleri*, (1/3), 43-46.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Clarendon Press.
- Çağatay, S. (1975). Review of S. Tezcan Das uigurische Insadi-Sütra. *CAJ* (19, 3), 228-231.
- Ekmen, B. C. (2024). *Eski Türkçede kalıplaşmış dil birimleri (edimbilimsel bir inceleme)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi
- Elverskog, J. (1997). *Uygur Buddhist literature*. Silk Road Studies I, Brepols Publishers.
- Ercilasun, A. B & Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk, giriş-metin-çeviri-notlar-dizin* (2. bs.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation: a functional approach to the lexicon, vol. I-II*. Otto Harrassowitz.
- Erdal, M. (2004). *A grammar of Old Turkic*. Brill.
- Girgin, Y. (2021). Orhun Yazıtları'nda geçen atasözleri ve deyimlerin verdiği mesajların dil ve kültür birlikteliği açısından değerlendirilmesi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (25), 308-322. <https://doi.org/10.29000/rumelide.1036536>
- Gökdayı, H. (2020). *Türkçede kalıp sözler*. Kriter Yayınları.
- Gulcalı, Z. (2021). *Altun yaruk sudur X. kitap*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülsevin, G. (1998). Köktürk bengu taşlarındaki Oğuzca özellikler. *Kardeş Ağzlar (Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi)*, (7), 12-18.
- Hamilton, J. R & Bazin, L. (1972). Un manuscrit Chinois et Turc runiforme de Touen-Houang, British Museum, Or. 8212 (78) et (79). *Turcica, Revue d'Etudes Turques*, (IV), 25-42.
- Hamilton, J. R. (1986). *Manuscripts ouigours du IXe-Xe siècle de Touen-houang 1-2*. Peeters.
- Karaağaç, G. (2018). *Dil bilimi terimleri sözlüğü* (2. bs.). Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Karagül, N. (2022). *Eski Uygurca İnsadi Sûtra'nın dili* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi.
- Karahan, A. (2020). Tonyukuk yazıtında atasözleri ve deyimler. M. Akkuş (Ed.), *Atasözleri ve Deyimler Üzerine İncelemeler* içinde (s. 31-50). Akçağ Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1974). Eski Türkçedeki Oğuzca belirtiler. *Türkoloji Dergisi*, 6(1), 15-30. https://doi.org/10.1501/Trkol_0000000060
- Nalbant, M. V. (2016). IX-XI yüzyıllar arası Türk dünyası atasözleri üzerine bir değerlendirme. M. Sarıca- B. Sarıca (Ed.), *Dil Bilimleri Kültür ve Edebiyat* içinde (s. 102-128). Padam Yayınları.
- Ölmez, M. (2009). Tuva atasözlerinden seçmeler. *Sibirische Studien, Sibiryaya İncelemeleri*, (4.1), 51-128.
- Ölmez, M. (2015). *Orhon-Uygur hanlığı dönemi Moğolistan'daki Eski Türk yazıtları* (3. bs.). BilgeSu Yayıncılık.
- Ölmez, M. (2017). *Köktürkçe ve Eski Uygurca dersleri*. Kesit Yayınları.
- Özcan, M. F. (2019). Orhun yazıtlarındaki atasözü ve deyimlerin günümüzdeki karşılıklarına yönelik inceleme. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (16), 98-105. <https://doi.org/10.29000/rumelide.616897>
- Özevren, M. S. (2020). Eski Türk Şiiri'nde Oğuzca unsurlar. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, IV(1), 142-153.
- Rachmati, G. R. [R. R. Arat] (1937). *Türkische turfantexte VII 42 texte, mit sinologischen anmerkungen von Dr. Wolfram Eberhard und index*. (APAW. Phil.-hist. Kl. 1936: 12) [Tıpkıbasım: SEDTF 2, 290-411]
- Sertkaya, O. F. (1977). Turfan metinleri ve yapılan yayınları. *Türkiyat Mecmuası*, (19), 309-334.
- Sertkaya, O. F. (1983). Eski Türk atasözleri üzerine. *Şükrü Elçin Armağanı, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Armağan Dizisi*, 275-291.
- Shōgaito, M. (2008). *Uighur abhidarma texts: a philological study*. Shoukadoh.
- Stone, J. R. (2006). *The Routledge book of world proverbs*. Routledge Taylor & Francis Group.
- Şen, N. (2020). Türkische turfantexte VII'de bulunan atasözlerindeki değerler üzerine. Cengiz Alyılmaz ve Osman Mert (Ed.), *I. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Sempozyumu Bilge Tonyukuk'un Anısına Bildiri Kitabı* içinde (s. 63-74). Teke Akademi: 2.
- Şen, S. (2016). *Eski Uygur Türkçesi dersleri* (2. bs.). Kesit Yayınları.
- Tekin, Ş. (1970). *Abhidharma-koşa-bhāṣya-ṭikāttvārtha-nāma*. Garland Publishing.

- Tekin, Ş. (1976). Uygurca üzerine yeni yayınlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 23-24 (1975-1976) içinde (s. 187-201). Türk Dil Kurumu Yayınları
- Tekin, T. (1998). *Orhon yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. Simurg Yayınları.
- Tezcan, S. (1974). *Berliner Turfantexte III: Das uigurische Insadi-Sutra*. Akademie Verlag.
- Tezcan, S. (1978). En eski Türk dili ve yazını. A. Sayılı (Yayımlayan), *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe* içinde (s. 271-323). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Thomsen, V. (1912). Dr. M. A. Stein's manuscripts in Turkish 'runic' script from Miran and Tun-Huang. *Journal of the Royal Asiatic Society*, (44/1), 181-227.
- Wilkins, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, (Altuigurisch-Deutsch-Türkisch)/Eski Uygurcanın el sözlüğü, (Eski Uygurca-Almanca-Türkçe)*. Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.
- Zieme, P. (1991). *Die stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang: Studien zur Alttürkischen dichtung*. Akadémiai Kiadó.
- Zieme, P. (1992). TWYNY = töni, eine bisher verkannte Postposition des Alttürkischen. *Altorientalische Forschungen*, (19: 1), 160-165.
- Zieme, P. (2008). Eine alttürkische Kriminalgeschichte: Die Erzählung von Sundarī. H. Anetshofer, I. Baldauf ve C. Ebert (Ed.), *Über Gereimtes und Ungereimtes diesseits und jenseits der Turcia* içinde (s. 255-274). Ost-West-Diskurse. 7.
- Zieme, P. (2011). Nicht-ugurische Besonderheiten in altuigurischen Texten. *Türk Dilleri Araştırmaları*, (21.2), 279-291.

Kısaltmalar

- bk.** : bakınız
- bs.** : baskı
- BT** : Berliner Turfantexte
- DLT** : *Divânu Lugâti't-Türk*, bk. Ercilasun & Akkoyunlu, 2015.
- ETü.** : Eski Türkçe
- EU.** : Eski Uygurca
- krş.** : karşılaştırınız
- mec.** : mecaz
- OTWF** : *Old Turkic Word Formation*, bk. Erdal, 1991.
- TTü.** : Türkiye Türkçesi
- vb.** : ve benzeri